

Robert
Matijašić

Sveučilište Jurja
Dobriše u Puli

Filozofski fakultet

ul. Ivana Matetića
Ronjgova 1, Pula

robert.matijasic@
unipu.hr

RIMSKA RURALNA ARHITEKTURA: DEFINICIJA, KLASIFIKACIJA, TERMINOLOGIJA

Definicija rimske ruralne arhitekture (villa, villa rustica, villa urbana) razmatra se sa stanovišta potrebe da se arheološka nalazišta klasificiraju prema određenim kriterijima, na primjerima rezultata projekata sustavnih pregleda terena u Italiji i na području istočnog Jadrana. Dok se u nas najčešće koriste neutralni, a time i nedovoljno definirani pojmovi („vila“), rezultati terenskih istraživanja pokazali su potrebu oblikovanja razrađenije terminologije. Lat. pojam villa već se u antičkim pisanim izvorima koristi s više srodnih značenja, ovisno o kontekstu, tako da se u definiciji pojma ne možemo osloniti samo na jezične kriterije. Mnogobrojni projekti sustavnog površinskog terenskog pregleda provedeni u više italskih regija pokazali su raznolikost metoda klasifikacije, a to je potvrđeno na primjerima nekoliko sličnih projekata ostvarenih na području istočnog Jadrana. Na oblike, karakter i gustoću naseljavanja nekog područja utjecale su prirodne okolnosti i povijesne prilike, pa je očito da je apsolutno ujednačavanje kriterija za klasifikaciju nemoguće provesti.

Ključne riječi: villa, villa rustica, ruralna arhitektura, Italija, istočni Jadran, survey

Problem korištenja lat. pojma *villa, villa rustica* i *villa urbana* nije samo pitanje strukovnog nazivlja u hrvatskome jeziku (arheologija, stara povijest, klasična arhitektura), već zadire u pitanje definicije rimske ruralne (seoske, vangradske) arhitekture i u svjetskim jezicima. O tome u domaćoj i svjetskoj arheološkoj literaturi postoji niz rasprava, najviše u kontekstu objašnjenja metodologije rada na toj temi (Begović & Schrunck 2003: 96–97; Zeman 2014: 3, 36–61), s pojmovima koji se čine vrlo razumljivim, no čijom se analizom ne može doći do jednoznačnog rješenja. I sami smo se, u početku našeg bavljenja temom rimske ruralne arhitekture, suočili s pitanjem definicije i terminologije, te smo predložili općenitu sintagmu „rimska ruralna arhitektura“ (Matijašić 1988: 16; Matijašić 1998: 99), pri čemu smo na temelju tada poznatog korpusa rimskih „vila“ u Istri oblikovali trojnu podjelu, ne ulazeći u problem terminologije. Prvu skupinu nazvali smo luksuznim ljetnikovcima jer u tim primjerima arheološki ostaci ukazuju na visoki stupanj raskoši u dekorativnim detaljima (uvala Verige na Brijunima, Sorna kraj Poreča, Katoro kraj Umaga, Barbariga, Valbandon; Begović & Schrunck 2002: 114–118), iako su mogli imati i gospodarsku sastavnicu u obliku prostorija za preradu i čuvanje poljoprivrednih proizvoda, radionice i sl. U građevinama druge skupine stambeni i gospodarski dio su u formalnoj ravnoteži, a luksuzni elementi su vrlo sudržano prisutni (Kolci na Brijunima, Šijana kraj Pule, Banjole i dr.; Begović & Schrunck 2002: 118–120) te smo ih nazvali urbano-ruralnim građevinama, što

se kasnijim promišljanjem pokazalo prilično nezgrapnim. Treću skupinu čine ruralne građevine isključivo gospodarske namjene, povezane s poljoprivrednom proizvodnjom (Barbariga – uljara, Loron; Matijašić 1998: 185–192; Tassaux *et al.* 2001), a slijedeći Mihaela Rostovceva (Rostovtzeff 1957) nazvali smo ih isto tako pomalo nespretno „tvornicama“, jer se radi o velikim proizvodnim pogonima (Matijašić 1988: 18). Pritom treba naglasiti da je Rostovcevljev modernistički pristup rimskoj gospodarskoj povijesti doživio snažne kritike u kasnijoj historiografskoj literaturi (Reinhold 1946). Takvoj podjeli treba pridodati i tzv. maritimne vile, u pravilu luksuzne građevine na morskoj obali, koje koriste uzmorsku scenografiju za jačanje učinka raskoši (Lafon 2001; Begović Dvoržak & Dvoržak Schrunck 2004).

S druge strane, starija historiografija se u pogledu definicije „vile“ čvrsto držala pisanih izvora, od Katona i Varona, preko Plinija Starijeg do Kolumele i nekih kasnijih autora. Nova promišljanja, te mnogobrojnih novih istraženih primjera rimske ruralne arhitekture („vila“), naročito u Italiji, ali i u zapadnim provincijama, izmijenila su vrednovanje pisanih izvora (Marzano 2007: 4; Witcher 2012: 14–15). Osnovna zamjerka je da se vrlo detaljni opisi agronomskih pisaca ne mogu uzeti kao paradigma, jer su rezultati arheoloških istraživanja pokazali da praktički nema situacije u kojoj se njihovi savjeti mogu točno i nedvosmisleno prepoznati. Katonovi savjeti o veličini imanja, odnosu površina pojedinih kultura, organizaciji rada, broju radnika itd., pokazuju ipak idealnu situaciju koja se nije mkgla uvijek i svuda (ako igdje i ikada) doslovno primijeniti. Osim toga, Katon, Varon i Kolumela zajedno obuhvaćaju razdoblje od 2. stoljeća pr. Kr. do 1. stoljeća posl. Kr., tijekom kojeg su društveno-gospodarski odnosi evoluirali, mijenjali su se, pa ni na toj razini podaci nisu usporedivi. Svaki je od njih i sam imao poljoprivredne posjede, pa su pisali i po vlastitom iskustvu, no ipak koristeći i tekstove svoje prethodnika, što izrijeком kaže Varon (Varro, *R.R.*, 1, 11). Ali njihovi tekstovi mogu pridonijeti raspravi o terminologiji.

Marko Porcije Katon (*M. Porcius Cato*, također poznat kao Katon Stariji, i Cenzor, 234–149. pr. Kr.), osim vojničke i političke karijere bio je i plodan pisac, ali jedino cjelovito sačuvano njegovo djelo je *De agri cultura* (White 1973), priručnik za organizaciju i vođenje poljoprivrednog imanja, koje je bilo vrlo popularno, o čemu svjedoči i činjenica da je rukopis u cijelosti sačuvan. Ograničimo li se samo na pojam „vile“ (Reay 2005: 340–350), već na početku Katonova teksta nalazimo pojmove *villa* i *praedium*: *Praedium quom parare cogitabis, sic in animo habeto, uti ne cupide emas neve opera...* (Cato, *Agr.* 1, 1) i zatim malo poslije: *Ad villam cum venies, videto vasa torcula et dolia multane sient* (Cato, *Agr.* 1, 5). *Praedium* je dakle cjelina posjeda, imanje, koje mora biti dobro opskrbljeno zgradama (*Uti bene aedificatum siet*: Cato, *Agr.* 1, 4), a građevina je *villa*, u njoj su gospodarski i stambeni sadržaji, koje – pogotovo prve, *villa rustica* (Cato, *Agr.* 3, 2) – vrlo detaljno opisuje. I zatim kaže da je *villa urbana* stambeni dio građevine (Cato, *Agr.* 4, 1), i da odražava vlasnikov društveno-gospodarski status. Kod Katona nalazimo još i pojmove *fundus* i *ager*. Oba se odnose na pojam „posjed“, npr. *fundus suburbanus* (Cato, *Agr.* 7, 1), iako *ager* u latinskome jeziku ima i šire značenje vangradskog, seoskog poljoprivrednog

područja, od čega *agricola* (poljoprivrednik) i *agricultura* (poljoprivreda). Ali pojam *ager* može označavati zemljišno vlasništvo koje zajedno s „vilom“ čini *fundus* (Percival 1976: 14)

Marko Terencije Varon (*M. Terentius Varro*, 116–27. pr. Kr), polihistor, autor mnogobrojnih djela s područja povijesti, književnosti, filologije i prirodnih znanosti (Cardauns 2001; Nelsestuen 2015), također ima samo jedno cjelovito sačuvano djelo, i to je *De re rustica*, priručnik puno opsežniji od Katonova, ali pisan u formi dijaloga, u tri knjige: o poljoprivredi u užem smislu (*agri cultura*), o stočarstvu (*re pecuaria*) i uzgoju sitnih životinja (*pastio villatica*) (Var., *Rust.* 1, 1, 11). Varonova definicija „vile“ graniči s pučkim etnologiziranjem: *Vilicus agri colendi causa constitutus atque appellatus a villa, quod ab eo in eam convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt* (Var., *Rust.* 1, 2, 14), ali zatim je puno jasniji u određivanju triju pojmova: *fundus* (posjed), *ager* (širi prostor), *villae* (građevine) (Var., *Rust.* 1, 4, 4). Ovo posljednje valja navesti cjelovito: *...ubi sint positae villae, quantae sint, quo spectent portricibus, ostiis ac fenestris*, jer proizlazi da je na imanju bilo više građevina, i za njih se koristi pojam *villa*. Znakovit je dio teksta u kojem naglašava potrebu usklađenosti veličine imanja (*fundus*) s građevinom (*villa*): *In modo fundi non animadverso lapsi multi, quod alii villam minus magnam fecerunt, quam modus postulavit, alii maiorem, cum utrumque sit contra rem familiarem ac fructum* (Var., *Rust.* 1, 11, 1). Ubrzo zatim Varon uvodi i treći pojam: *villa rustica*, ali ne objašnjava ga, već uspoređuje s *villa urbana*, očito predmnijevajući da će čitatelj znati o čemu se radi. A kontekst je kritika pojave luksuza u seoskim građevinama koje bi prvenstveno trebale biti namijenjene poljoprivredi: *Itaque illorum villae rusticae erant maioris preti quam urbanae, quae nunc sunt pleraque contra* (Var., *Rust.* 1, 13, 6). Tek u trećem dijelu svog teksta Varon objašnjava što je to *villa*: *... nihilo minus esse villam eam quae esset simplex rustica, quam eam quaer esse utrumque, et ea et urbana* (Var., *Rust.* 3, 2, 10). U tom dijelu teksta autor objašnjava pojam *pastio villatica*, to je intenzivni uzgoj sitnih domaćih životinja poput peradi, ptica ali i pčela, puhova, riba, veprova i druge divljači, pa za takav izvor prihoda tvrdi da je veći od zarade s cijelog imanja, od ratarstva i stočarstva (Var., *Rust.* 3, 2, 13–14). Kad u nastavku objašnjava da su kavezi za sitne životinje *intra parietes villae* (Var., *Rust.* 3, 17, 1), to znači da je *villa* građevina, zgrada.

Lucije Junije Moderat Kolumela (*L. Iunius Moderatus Columella*, 4–70. posl. Kr.), rodnom iz Hispanije, poslije vojničke karijere posvetio se poljoprivredi, imao je više imanja u Laciju. Autor je opsežnog priručnika *De re rustica* u 12 knjiga sa savjetima za sve vidove rada u poljoprivredi, napisanog u obliku dijaloga, a na temelju vlastitog iskustva, koristeći i tekstove Katona, Varona i mnogobrojnih autora čiji tekstovi nisu sačuvani (Kornelije Celzo, otac i sin Saserna, Kartazanin Magon, Tremelije Skrofa i drugi; Reitzenstein 1884). Kolumela ne donosi definiciju „vile“, za njega je taj pojam bio sam po sebi razumljiv, ali naglašava da kvaliteta gradnje (dakle radi se o građevini) mora biti na prvome mjestu, kao i prikladnost rasporeda prostora i sadržaja: *Sed quam refert qualis fundus et quo modo colatur, tam villa qualiter aedificetur et quam utiliter disponatur* (Colum., *Rust.* 1, 4, 6). Ali zato jako puno prostora daje opisu pravila za smještaj „vile“ u prostoru, i odnosu veličine imanja i „vile“, te citira

Katona: *Quod ait Cato, quantum ne villa fundum quaerat, neve fundus villam* (Cato, *Agr.* 3, 1). Ali u kontekstu razumijevanja kako su Rimljani poimali pojam *villa* važniji je njegov doprinos daljnjoj razradi sadržaja, jer je Varonovoj podjeli *villa urbana* – *villa rustica* Kolumela dodao još *villa fructuaria*, dio sklopa građevine u kojemu se čuvaju poljoprivredni proizvodi: ... *et dividatur in tres partes, urbanam, rusticam, fructuariam* (Colum., *Rust.* 1, 6, 1), stambeni dio se još dijeli na ljetne i zimske prostorije, a *pars fructuaria* sadrži prostorije za ulje, tijeskovne, preše, za vrenje mošta, sjenike, ambare i druga spremišta (Colum., *Rust.* 1, 6, 9). *Pars rustica* je prostor za život radnika i robova, u sklopu kojega može biti i kupaonica (*balneum*), u kojem se oni mogu prati, ali samo za neradnih dana, jer prečesto korištenje ne doprinosi fizičkoj snazi (Colum., *Rust.* 1, 6, 20).

Kolumelin suvremenik Plinije Stariji (*C. Plinius Secundus*, 23–79. posl. Kr.) u jedinoj poljoprivredi posvećenoj knjizi (od 37) monumentalog Prirodoslovlja (*Naturalis historia*) ne doprinosi pitanju definicije pojmova *villa*, *fundus* i *praedium*. U tom pogledu, a i u cijeloj knjizi on prenosi Katonove i Varonove tvrdnje i savjete (npr. *Plin., HN*, 18, 32), ali najpoznatija i najčešće citirana njegova tvrdnja da su latifundije uništile italsku poljoprivredu (*Plin., HN*, 18, 35; Cossarini 1982: 253–258) izlazi iz okvira ovoga razmatranja.

Posve drugačije treba promatrati pjesnika Vergilija (*P. Vergilius Maro*, 70–19. pr. Kr.), koji je osim kapitalnog epa Eneida (*Aeneis*) spjevao i dvije poeme: *Eclogae* (ili *Bucolica*) od 10 pastirskih pjesama i *Georgica* u 4 knjige, didaktički spjev o poljoprivredi. Zbog pjesničkog izričaja ne mogu se smatrati historiografskim izvorom, već su kasniji antički autori ispravljali i dopunjavali (Dody 2007: 180–197). Plinije i Kolumela su ga, primjerice, uvažavali, ali danas se više ne smatra relevantnim izvorom za rimsku seosku svakodnevicu. Iako je bio članom intelektualne elite oko Oktavijana i Mecenata, živio je povučeno, te idealizirao sitnog slobodnog seljaka koji živi u skromnim uvjetima (*.. pauperis et tuguri congestum cespite culmen...*, *Ecl.* 1, 68; ... *et iam summa procul villarum culmina fumant...*, *Ecl.* 1, 82; *laudato ingentia rura, exiguum colito*, *G.*, 2, 412–413; *hic labor, hinc laudem fortes sperate coloni*, *G.*, 3, 288). Već Seneka je smatrao da Vergilije nije pisao savjete za poljoprivrednike, nego mu je važnije bilo pjesničko izražavanje (Spurr 1986: 164).

Vergilijev suvremenik Vitruvije (*M. Vitruvius Pollio*, 80–70–poslije 15. pr. Kr.) tehničar je, arhitekt koji svojim djelom *De architectura libri decem* daje savjete za planiranje i izgradnju svih vrsta građevina, pa tako i seoskih gospodarskih i stambenih objekata. On polazi od toga da se kod određivanja položaja i veličine treba ravnati brigom o zdravlju (to se povezivalo s blizinom vode i prevladavajućim vjetrovima, reljefom i sl.) ali i veličini posjeda i planiranom obilju roda: *Magnitudines earum ad modum agri copiasque fructuum comparentur* (*Vitr., De arch.* 6, 6, 1). Da je „vila“ za Vitruvija samostalna građevina vidi se po uputi za zaštitu od požara: *Horrea, fenilia, farraria, pistrina extra villam facienda videntur; ut ab ignis periculo sint villae tutiores* (*Vitr., De arch.* 6, 6, 5), a kod koncepcije stambenog dijela savjetuje da se primijene pravila elegancije kao kod gradskih kuća, ali tako da to ne ometa potrebe na selu: *Si quid delicatius in villis faciendum fuerit, ex symmetriis quae in urbanis supra scripta sunt constituta, ita struantur, uti sine inpeditione rusticae utilitatis aedificentur* (*Vitr., De arch.* 6, 6, 5).

Sva druga Vitruvijeva pravila odnose se veličinu i smještaj pojedinih sadržaja u ruralnoj građevini, s naglaskom na gospodarski dio, jer se u stambenom dijelu primjenjuju pravila za gradske kuće.

U suvremenoj historiografskoj i arheološkoj literaturi očekivano nalazimo mnogobrojne definicije „vile“, što pokazuje višesmislenost tog pojma i teškoće na koje se nailazi pokušamo li sažeto izraziti što je to (Percival 1976: 13–15; Smith 1997: 10–11). Zajedničko gotovo svim definicijama je samo da se radi o izvangradskoj građevini za stanovanje na zemljišnom posjedu, ali poslije toga svako podudaranje prestaje, kako to svi i primijećuju (Mielsch 1990: 5; Hölscher 2002: 159; Dyson 2003: 20–24; Matijašić 1998: 100–101). U *Realencyclopédie* je osnovna definicija historiografska: to je karakteristična rimska tvorevina, koja bi se teško razvila bez bezobzirnog iskorištavanja seljaka i robova, ali nakon toga se proteže niz primjera na desetak stupaca s pristojnim brojem ilustracija, tlorisa (Van Buren 1958: 2142).

Međutim, poteškoće se javljaju kad spoznamo da se u seoskom području nalaze arheološki ostaci građevina koje ne možemo nazvati „vilama“, jednostavni objekti građeni u mjesnoj tradiciji koji jedva da su uključeni u gospodarske tokove šireg područja, a ipak ispunjavaju kriterij položaja izvan grada. Zanimanje za rimske „vile“ javlja se u 18. stoljeću, iako su već i ranije renesansni filolozi raspravljali o toj kategoriji na temelju pisanih izvora (Ciceron, Plinije ml.). Hadrijanova „vila“ u Tivoliju i „Villa del Papiri“ kraj Pompeja potaknuli su novo zanimanje u 18. stoljeću (Dyson 2003: 15–19), a razvoj arheološke metodologije od kraja 19. stoljeća ozbiljno je povećao broj primjera luksuznih ladanjskih palača, što je kulminiralo u prvoj polovici 20. stoljeća, kad su se počeli usustavljivati podaci i o gospodarskim sastavnicama, najviše na primjerima kampanskih „vila“ (Carrington 1931). No težište istraživanja bilo je gotovo do kraja 20. stoljeća na ladanjskim palačama, o kojima danas postoji golema literatura. Nezamijećeni su ostali malobrojni podaci iz pisanih izvora o skromnim prebivalištima najnižih slojeva seoskog stanovništva, koje nazivaju *aedificia* (Caes., *B. G.*, 3, 29, 3; 5, 12, 3) ili *tuguria* (Var., *Rust.* 3, 1, 3; usp. Potter 1979: 122). To je naročito postalo vidljivo kad je arheologija rimskih provincija počela otkrivati takve vangradske jednostavne građevine, naročito u Galijama i Germanijama (Fardière 1988; Heimberg 2002/2003; Heimberg 2011). U provincijskom kontekstu u definiciju „vile“ moramo uključiti i koncept romanizacije, jer je to tipično rimska društveno-gospodarska institucija, koja se u provincijama širi upravo sukladno stupnju romanizacije (Percival 1976: 14; Smith 1997: 233–256; Haeussler 2013: 242–249).

U klasičnoj arheologiji i arheologiji provincija počela se od sredine 20. stoljeća koristiti tehnika sustavnog površinskog pregleda terena, engl. survey (Novaković 1996; Gruškovnjak 2017, Sanader *et al.* 2021: 131–133). Godine 1950. Britanska škola u Rimu započela je sustavni pregled područja južne Etrurije radi evidentiranja svih arheoloških podataka od prapovijesti do srednjeg vijeka (Potter 1979), a taj je projekt najjači učinak imao na arheologiju klasičnog razdoblja, jer su pod utjecajem povijesnoumjetničke struje u klasičnoj arheologiji topografski podaci do tada bili zapostavljeni. Sustavnim površinskim pregledom oranica prikupljen je ogroman broj podataka o nalazima antičke kera-

mike i drugih ulomaka predmeta između Tibra i jezera Bracciano, sjeverno od Rima, što je omogućilo kartiranje topografskih točaka i pružilo uvid u gustoću naselja ruralnog karaktera (Potter 1979: 121–137). Svaka koncentracija rimsko-dobne keramike na površini izorane zemlje predstavlja jedno nalazište, pa se ubrzo postavilo pitanje klasifikacije, određivanja karaktera nalazišta. Radi se o neposrednom sjevernom zaleđu Rima, gravitacijski potencijal milijunskoga grada je bio vrlo jak, pa ne čudi ogroman broj ruralnih lokaliteta koji su bili središta poljoprivrednih imanja. Za potrebe klasifikacije nalazišta koristili su se pojmovi *villa* i *farm*, ali raznolikost površinskih dijagnostičkih elemenata zahtijevala je i podrobniju podjelu (Potter 1979: 122–123). Na dnu ljestvice su mala nalazišta, nekoliko stotina m², koja su interpretirana kao ostaci koliba (huts, shacks), povremena boravišta ili pomoćne građevine većih imanja. Slijede male farme (small farms), 1000 – 1500 m², prepoznatljive po gospodarskim elementima, ali i s mozaičkim kockama i ulomcima jednostavnog zidnog oslika. Veća nalazišta, *villae*, prosječno 3500 m², su ostaci većih objekata, sa značajnijim udjelom luksuznih elemenata (kupališne instalacije, višebojni mozaici i freske, ulomci pramornih ploča i stupova).

Takva trojna podjela bila je pogodna za primjenu i u drugim sličnim situacijama sustavnog površinskog pregleda terena, ali ubrzo je zamijećeno da svako područje ima neke specifičnosti, pa su publikacije sličnih topografskih istraživanja morale dotjerivati klasifikaciju prema okolnostima. Rezultati projekta sustavnog istraživanja u dolini rijeke Biferno (regija Molise, ant. *Samnium*, Barker 1995) predstavljeni su u podjeli arheoloških nalazišta po veličini površine rasprostranjenosti ulomaka na četiri kategorije lokaliteta: A (veliki) – veći od 7500 m² (85 x 85 m), B (srednji) – 1500-7500 m² (40 x 40 m – 85 x 85 m), C (mali) – manje od 1500 m² (40 x 40 m), D – sporadični nalaz (Barker 1995: 185). Iskazane mjere predstavljaju površinu na kojoj se prostire koncentracija keramike, a ne veličinu građevine. Osim toga, valja napomenuti da su u svim terenskim pregledima u pravilu pregledane površine oranica nakon oranja, kad je vidljivost artefakata najbolja.

Analiza arheološkog materijala omogućila je i okvirnu dataciju pojedinih nalazišta, pa je zaključeno da su do 1. stoljeća pr. Kr. prevladavala manja i srednja nalazišta, da su neka bila samnitskog karaktera, a da postupni porast broja srednjih nalazišta predstavlja rezultat početne romanizacije (Barker 1995: 200–201). Mnogobrojna ruralna naselja traju i u prvim stoljećima Carstva, a kategorija srednje velikih nalazišta smatra se farmama, s nešto dekorativnih elemenata. Velikih nalazišta koji bi se mogli smatrati „vilama“ gotovo nema, tako da je u Samniju očito dugo prevladavao sustav velikog broja manjih raštrkanih ruralnih naseobina.

Dugogodišnje terensko istraživanje u dolini rijeke Potenza u sjevernom Picenu (Vermeulen 2012) iznjedrilo je mnogobrojne podatke primjenom metoda sustavnog terenskog pregleda, iskopavanja, daljinskih istraživanja (geofizika, LiDAR, fotografija iz zraka) i arhivskih vrela. Problem klasifikacije rimsko-dobnih ruralnih nalazišta riješen je razrađenom shemom šest tipova, od kojih dva predstavljaju putne stanice na cestama, te manja sela (*vici*). Četiri preostala tipa kategorizirana su prema površini na kojoj se prostiru površinski nalazi (engl. scatter, Vermeulen 2012: 51): 1 – mala stambena jedinica (može biti se-

zonskog ili privremenog karaktera, vrlo malo keramike, nešto jednostavnog građevnog materijala (200-1200 m² = do 35 x 35 m); 2 - farma, srednje veličine, jednostavni građevni materijal, veći broj ulomaka keramike (1200-2500 m² = 50 x 50 m); 3 - velika farma ili jednostavna vila, može imati više funkcionalnih cjelina, raznoliki građevni materijal, veliki broj ulomaka keramike (2500-4000 m² = 65 x 65 m); 4 - vila, više funkcionalnih cjelina, tragovi dekoracije (mramor, mozaici, stupovi, tubuli), raznolika keramike, uvozna i fina keramika (3000-6000m² = 77 x 77 m). Površina putne postaje procijenjena je na oko 6000 m², ali nužni kriterij je položaj na cestovnom pravcu. Malim selom (*vicus*) smatra se nasobina čiji se ostaci prostiru na površini 1 ha (100 x 100 m).

Intenzivni sustavni terenski pregled Pontinskih močvara u Laciju, oko 60 km jugoistočno od Rima, također je dao zanimljive rezultate (de Haas 2011). U rimsko je doba to veliko područje bilo velikim dijelom močvarno (u 20. je stoljeću isušeno), ali neki su dijelovi bili u carsko doba gusto napučeni, pogotovo rubni dijelovi prema obroncima Albanskih i Lepinskih brda (Attema & Delvigne 2000; Walsh 2014: 111-113). I ovdje je u klasifikaciji nalazišta primijenjena slična metodologija, temeljena na procjeni površine prema prostiranju površinskih nalaza artefakata (četiri kategorije) i vrednovanju tragova arhitekture (de Haas 2011: 28). Nalazišta su tako vrlo mala (manje od 500 m² = 22 x 22 m), mala (do 2000 m² = 45 x 45 m), srednja (do 5000 m² = 70 x 70 m) i velika (veća od 5000 m²), a stupanj građevinske monumentalnosti procijenjen je prema površinskim tragovima: 1 - lokaliteti s vrlo malo građevinskih ostataka, 2 - lokaliteti s ostacima krovnih opeka i zidnog kamenja, 3 - lokaliteti s ostacima zidova, cisterni i sl., 4 - lokaliteti s tragovima mramora, mozaika, fresaka i sl. Pritom je jasno da je pripisivanje pojedinoj kategoriji po oba kriterija donekle problematično i subjektivno (de Haas 2011: 32), i da je nužna detaljna analiza svakog nalazišta posebno, ali izbjegavaju se ustaljeni pojmovi *villa*, farma i sl. Takva interpretacija opisuje funkciju lokaliteta, a ne smješta ga u unaprijed oblikovane kategorije.

Klasična arheologija krajolika i topografije najčešće se bavi ostacima koje su ostavile elite ili pripadnici „srednjeg staleža“ tj. velikim i luksuznim građevinama, no nedavno je objavljena monografija projekta kojemu je cilj bio u južnoj Toskani (Općina Cinigiano, Grosseto) evidentirati i istražiti ostatke najniže kategorije ruralnih nalazišta (*The Roman Peasant Project 2009-2014. Excavating the Roman Rural Poor*, Bowes 2020), kojima se obično posvećuje najmanja pažnja, ako ih se uopće registrira (Garnsey 1979). Vrlo skromni površinski ostaci jednostavnih nastambi često se smatraju privremenim boravištima radnika iz obližnjih „vila“ ili seoskih naselja (*vici*) i predstavljaju poseban oblik naseljavanja koji zaslužuje posebnu obradu. Na temelju sustavnog površinskog pregleda rimskodobna nalazišta su kategorizirana u (Bowes 2020: 23): 1. seoska aglomeracija, koncentracija keramike i građevinskog materijala, tragovi zanatske djelatnosti, poput keramičkih peći (15.000 - 20.000 m²), 2. „vila“, koncentracija keramike i građevinskog materijala, elementi luksuza poput mozaika i stupova (10.000 - 30.000 m²), 3. „veliko naselje“, nejasnog karaktera (15.000 - 30.000 m²), 4. farma (*fattoria*), koncentracija keramike i građevinskog materijala, prisutnost amfora i dolija (500 - 1500 m²), 5. kuća (*house*), slično

prethodnoj kategoriji, ali manjih dimenzija, pripisuje se obiteljskom domaćinstvu (100 – 500 m²).

Posebno su evidentirana izolirana nalazišta koja predstavljaju proizvodne jedinice poput keramičkih peći ili postrojenja za preradu maslina ako nisu dio stambene jedinice, te raspršeni nalazi izvan nalazišta (off-site scatter). Ovo potonje izaziva već godinama rasprave u krugovima istraživača koji se bave sustavnim površinskim pregledom, kako u Grčkoj tako i u Italiji, jer nije jasno kako dolazi do raspršivanja ulomaka keramike podalje od naselja bilo kojeg tipa (Fentress 2000: 46–48). Mišljenje da se radi o posljedici sustavnog raznošenja gnojiva u kojem ima i ulomaka odbačenih keramičkih predmeta (Bintliff & Snodgrass 1988) dovedeno je u pitanje, jer razlozi mogu ipak biti višestruki (Schofield 1991; Alcock *et al.* 1994), poput odlaganja kućnog otpada, migracije stada i pastira (transhumancija, izdig), ali i intenzivne strojne obrade zemlje u suvremeno doba, čija je posljedica temeljito uništenje manjih naseobinskih ostataka.

Iako je klasifikacija ruralnih nalazišta u principu uvijek u osnovi utemeljena na historiografskoj tradiciji, uvidom u metodologiju mnogobrojnih projekata sustavnog površinskog pregleda (Launaro 2011: 105–143; Witcher 2012: 18) jasno je da svaka zemljopisno-topografska situacija, na što utječu i povijesne prilike tijekom antike, iziskuje oblikovanje specifičnih kriterija prilagođenih okolnostima. Geomorfologija (orografija, hidrologija, pedologija) snažno utječe na dinamiku i oblike naseljavanja u predrimsko i rimsko doba, pa svako topografsko istraživanje nekog užeg područja mora odgovoriti na drugačija pitanja. To se pogotovo odnosi na provincije, u kojima valja u obzir uzeti i proces romanizacije, pogotovo u razmatranju odnosa između doseljenih Italika i starosjedilaca, te postupne akulturacije ovih potonjih.

Na području istočnog Jadrana provedena su dva takva sustavna pregleda čiji su rezultati objavljeni, u Ravnim kotarima 1982-1986. godine (Chapman *et al.* 1996) i na srednjodalmatinskim otocima 1987-1995 (Gaffney *et al.* 1997; Stančić *et al.* 1999; Gaffney & Kirigin 2006). Ograničenost prostora ne dopušta nam da razmotrimo i terenske preglede u panonskoj Hrvatskoj, gdje je također provedeno nekoliko manjih projekata (npr. Sanader *et al.* 2021). Projekt u Ravnim kotarima (*Neothermal Dalmatia Project*) obuhvatio je intenzivni pregled više od 120 km², s testnim iskopavanjima na šest nalazišta, od neolitičkih do antičkih, i multidisciplinarnim analizama, ali rimskodobni lokaliteti definirani su samo kao „farm“ (Chapman *et al.* 1996: 81–84), iako se razlikuju još i „other rural settlements“ (Chapman *et al.* 1996: 106). Analitičkim pregledom i testnim sondiranjem obuhvaćena su većinom prapovijesna nalazišta, osim Nadina i Trojana (nalazišta s kontinuitetom između željeznog doba i antike, Nadin: Chapman *et al.* 1996: 116–125; 231–249; Trojan: Chapman *et al.* 1996: 147–151). Na jadranskim otocima (*Adriatic Islands Project*) također je analizirana arheološka topografija prapovijesnih i antičkih razdoblja Hvara, Brača, Visa i manjih otoka (Svetac, Palagruža i Šolta), a osim monografski, rezultati su objavljeni i u nizu specifičnih priloga (Gaffney *et al.* 1991; Heyes & Kirigin 1994; Gaffney *et al.* 2000). Oba su projekta obuhvaćala široki vremenski raspon, ne samo naseljavanje u antičko doba, a u topografskom pregledu

na Hvaru jedna se metodologija koristila za Starigradsko polje, a druga za središnji kraški dio otoka, gdje su svi rimskodobni lokaliteti svrstani u jednu zajedničku kategoriju – „Roman site“ (Hayes & Kirigin 1994: 246). U opsežnom popisu hvarskih lokaliteta (Gaffney *et al.* 1997: 51–215), za vrste nalazišta uspostavljeni su brojni kodovi, ali bez spominjanja vrste građevina: 1. mala koncentracija nalaza, 2. veća koncentracija, ali bez arhitekture, 3. nalazište s ostacima arhitekture bez obrambenih zidova, 4. utvrđeno naselje itd. (Chapman *et al.* 1997: 36–37).

Ograničimo li se na kraško područje istočnog Jadrana, sasvim je jasno da je nemoguće u potpunosti primijeniti metode i klasifikaciju po uzoru na Italiju, gdje se sustavni površinski pregledi izvode na oranicama koje pokrivaju brdovita područja današnjih pokrajina Marke, Umbrije, Toskane, Moliza i velikim dijelom Lacija (a da ravnice Padske nizine i ne spominjemo). No na poteškoće nailazimo već ako pokušamo razlikovati luksuzne vile od zgrada koje su pretežito namijenjene poljoprivredi. U nas se ustalilo koristiti pojam „vile“ (*villa*, *villa rustica*, rustična vila) za sve izvangradske građevine, bilo namijenjene dokolici ili poljoprivredi (iako ima onih koje obuhvaćaju obje funkcije). Dok je u talijanskom jeziku moguće koristiti razlikovnice *villa* – *fattoria*, u engleskom *villa* – *farm*, *farm-house*, *cottage* i *manor*, odnosno *manor house*, u njemačkom *villa* – *bauernhof*, u hrvatskoj se arheološkoj terminologiji uvijek barata samo pojmom „vila“.

U internetskom *Pojmovniku klasične arhitekture* (projekt izrade strukovnog nazivlja – „Struna“) za pojam „vila“ nalazimo definiciju „rimska antička kuća za boravak na ladanju“ (<http://struna.ihjj.hr/naziv/vila/47177/#naziv>, pristupljeno 28. 8. 2022.), a za „vila rustika“ definiciju „vila na seoskome imanju s prostranim odajama za vlasnika i njegovu obitelj, prostorijama za smještaj osoblja i radnika, spremištima i prostorima za životinje“ (<http://struna.ihjj.hr/naziv/vila-rustika/47178/#naziv>, pristupljeno 28. 8. 2022.). Tu su još „vila suburbana“, što je „vila u neposrednoj blizini grada koja ne sadržava servisne građevine“ (<http://struna.ihjj.hr/naziv/vila-suburbana/47179/#naziv>, pristupljeno 28. 8. 2022.) i „vila urbana“ – „vila s prostranim sobama, pristupom ugodnim vrtovima, dobrim pogledima na krajolik, galerijama i dijelovima prigodnim za upotrebu ljeti i zimi“ (<http://struna.ihjj.hr/naziv/vila-urbana/47180/#naziv>, pristupljeno 28. 8. 2022.). Istovrijednice na svjetskim jezicima su isti ti internacionalizmi, izvedenice iz latinskog izvornika, a „farme“, naravno, nema. I „farma“ je, naravno, internacionalizam, etimološki po jednoj inačici od engl. *farm* ≈ lat. *firmare*: „utvrditi, smjestiti se“ (<https://jezikoslovac.com/word/973q>, pristupljeno 28. 8. 2022.), po drugoj od engl. *farm* < starofranc. *ferme* < srednjovj. lat. *firma*: fiksno plaćanje, najamnina (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19008>, pristupljeno 28. 8. 2022.).

Čini se da u hrvatskome jeziku nema prikladne riječi za pojam „vila“ u smislu antičke seoske građevine (*villa rustica*), pa je sasvim legitimno koristiti riječ „farma“. Regionalno obilježene istoznačnice, poput „salaš“, „majur“ i „stancija“ također su stranog porijekla, mađarskog, njemačkog odnosno talijanskog a svi ti pojmovi mogu označavati ne samo zgradu, nego i cjelinu imanja, kao što je to uostalom slučaj i s lat. *villa*. Stoga kad želimo razlikovati luksuzne ladanj-

ske građevine, sa ili bez gospodarskih sadržaja, od gospodarskih građevina sa skromnijim stambenim dijelom, ne treba zazirati od pojmova „vila“ i „farma“, s pojašnjenjem ako je potrebno. Sasvim je jasno da je – obzirom na raznolikost topografsko-povijesnih situacija – nemoguće ujednačiti terminologiju, već ju treba prilagoditi okolnostima.

Marini Miličević Bradač, u sjećanje na čekanje u redu za polaganje prijemnog ispita u hodniku Odsjeka za arheologiju, jedne davne godine...

Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom HRZZ-IP-2022-10-5496.

LITERATURA

Alcock *et al.* 1994

S. Alcock, J. Cherry & J. Davis, "Intensive survey, agricultural practice and the classical landscapes of Greece", in: I. Morris (ed.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 1994, 137–170.

Attema & Delvigne 2000

P. Attema & J. Delvigne, "Settlement dynamics and alluvial sedimentation in the Pontine region, central Italy: A complex relationship", in: F. Vermeulen & M. De Dapper (eds.), *Geoarchaeology of the Landscapes of Classical Antiquity*, Leiden, 2000, 35–47.

Attema & Schoerner 2012

P. Attema & G. Schoerner (eds.), *Comparative issues in the archaeology of the Roman rural landscape, Site classification between survey, excavation and historical categories* (Journal of Roman studies, Supplementary Series Number 88), Portsmouth, Rhode Island, 2012.

Barker 1995

G. Barker, *A Mediterranean Valley. Landscape archaeology and Annals history in the Biferino Valley*, London and New York, 1995.

Begović & Schrunk 2002

V. Begović & I. Schrunk, "Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta", *Prilozi Instituta za arheologiju* 19, Zagreb, 2002, 113–130.

Begović & Schrunk 2003

V. Begović & I. Schrunk, "Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija", *Prilozi Instituta za arheologiju* 20, Zagreb, 2003, 95–112.

Begović Dvoržak & Dvoržak Schrunk 2004

V. Begović Dvoržak & I. Dvoržak Schrunk, "Roman Villas in Istria and Dalmatia, Part III: Maritime Villas", *Prilozi Instituta za arheologiju* 21, Zagreb, 2004, 65–90.

Bintliff & Snodgrass 1988

J. Bintliff & A. Snodgrass, "Off-site pottery distribution: a regional and interregional perspective", *Current Anthropology* 29, Chicago, 1988, 506–513.

Bowes 2020

K. Bowes, *The Roman Peasant Project 2009-2014, Excavating the Roman Rural Poor*, Philadelphia, 2020.

Cardauns 2001

B. Cardauns, *Marcus Terentius Varro: Einführung in sein Werk* (Heidelberger Studienhefte zur Altertumswissenschaft), Heidelberg, 2001.

Carrington 1931

R. C. Carrington, "Studies in the Campanian 'Villae rusticae'", *Journal of Roman Studies* 21, Cambridge, 1931, 110–130.

Chapman *et al.* 1996

J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, *The Changing Face of Dalmatia. Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape* (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, No. 54), London, 1996

Cossarini 1982

A. Cossarini, "Latifundia perdidere Italiam (Plin. N.H. 18.35)", in: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, Como, 1982, 253–258.

de Haas 2011

T. de Haas, *Fields, farms and colonists. Intensive field survey and early Roman colonization in the Pontine region, central Italy*, Vol. 1, Groningen, 2011.

Doody 2007

A. Doody, "Virgil the farmer? Critiques of the Georgics in Columella and Pliny", *Classical Philology* 102, 2, Chicago, 2007, 180–197.

Dyson 2003

S. L. Dyson, *The Roman Countryside*, London, 2003.

Fardière 1988

A. Fardière, *Les campagnes en Gaule romaine*, Paris, 1988.

Fentress 2000

E. Fentress, "What are we counting for?", in: R. Francovich, H. Patterson, G. Barker (eds.), *Extracting meaning from ploughsoil assemblages* (The Archaeology of Mediterranean Landscapes, 5), Oxford, 2000.

Gaffney et al. 1991

V. Gaffney, J. Bintliff, B. Slapšak, "Site formation processes and the Hvar Survey Project, Yugoslavia", in: A. J. Schofield 1991, 59–80.

Gaffney et al. 1997

V. Gaffney, B. Kirigin, M. Pedrić, N. Vujović, *The Adriatic Islands Project, Commerce and Colonialism 6000 BC - AD 600, Volume 1: The Archaeological Heritage of Hvar, Croatia* (BAR S660), Oxford, 1997.

Gaffney et al. 2000

V. Gaffney, B. Kirigin, J. Hayes, T. Kaiser, P. Leach, Z. Stančić, *The Adriatic Islands Project, Commerce and Colonialism 6000 BC - AD 600*, in: R. Francovich, H. Patterson, G. Barker (eds.), *Extracting meaning from ploughsoil assemblages* (The Archaeology of Mediterranean Landscapes, 5), Oxford, 2000, 185–198.

Gaffney & Kirigin 2006

V. Gaffney & B. Kirigin, *The Adriatic Islands Project, Volume 3: The Archaeological Heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta* (BAR S1492), Oxford, 2006.

Garnsey 1979

P. Garnsey, "Where did Italian Peasants Live?", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 205, n.s. 25, Cambridge, 1979, 1–25.

Gruškovnjak 2017

L. Gruškovnjak, "Arheološki površinski pregledi – osnovni koncepti in problemi", *Arheo* 34, Ljubljana, 2017, 23–77.

Haeussler 2013

R. Haeussler, *Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy* (Publications of the Institute of Archaeology, University College London, volume 57), Walnut Creek, CA, 2013.

Hayes & Kirigin 1994

J. Hayes & B. Kirigin, "Method and results of the systematic field survey in the Karst area of the Adriatic island of Hvar", in P. Doukelis & L. Mendoni (eds.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)* (Annales littéraires de l'Université de Besançon, 508), Besançon, 1994, 243–254.

Heimberg 2002/2003

U. Heimberg, "Römische Villen an Rhein und Maas", *Bonner Jahrbuch*, 202/203, Bonn, 2002/2003, 57–148.

- Heimberg 2011
U. Heimberg, *Villa rustica. Leben und Arbeiten auf römischen Landgütern*, Darmstadt/Mainz, 2011.
- Lafon 2001
X. Lafon, *Villa Maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine (IIIe siècle av. J.-C. / IIIe siècle ap. J.-C.)* (BEFAR, 307), Rome, 2001.
- Launaro 2011
A. Launaro, *Peasants and Slaves. The Rural population of Roman Italy (200 BC to AD 100)*, Cambridge, 2011.
- Hölscher 2002.
Tonio Hölscher, *Klassische Archäologie: Grundwissen*, Mainz, 2002⁵.
- Marzano 2007
A. Marzano, *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden – Boston, 2007.
- Matijašić 1988
R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Zagreb, 1988.
- Matijašić 1998
R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre, Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)* (Povijest Istre, knjiga 4), Pula, 1998.
- Nelsestuen 2015
G. Nelsestuen, *Varro the Agronomist: Political Philosophy, Satire, and Agriculture in the Late Republic*, Columbus, Ohio, 2015.
- Novaković 1996
P. Novaković, "Arheologija krajine in sistematični terenski pregled", in: M. Guštin, P. Novaković, D. Grosman, B. Mušič, M. Lubišna Tušek (eds.), *Rimsko podeželje / Roman Countryside*, Ljubljana, 1996, 1–42.
- Percival 1976
J. Percival, *The Roman Villa. An Historical Introduction*, London, 1976.
- Potter 1979
T.W. Potter, *The Changing Landscape of Southern Etruria*, London, 1979
- Reay 2005
B. Reay, "Agriculture, Writing, and Cato's Aristocratic Self-Fashioning", *Classical Antiquity* 24, 2, Oakland, CA, 2005, 331–61.
- Reinhold 1946
M. Reinhold, "Historian of the Classic World: A Critique of Rostovtzeff", *Science & Society* 10, 4, New York, 1946, 361–391.
- Reitzenstein 1840
R. Reitzenstein, *De scriptorum rei rusticae qui intercedunt inter Catonem et Columellam libris deperditis*, Berlin, 1884.
- Rostovtzeff 1957
M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1957².
- Schofield 1991
A. J. Schofield (ed.), *Interpreting Artefact Scatters: Contribution to Ploughzone Archaeology*, Oxford, 1991.

Smith 1997

J. T. Smith, *Roman Villas, A Study in Social Structure*, London and New York, 1997.

Spurr 1986

M. S. Spurr, "Agriculture and the Georgics", *Greece & Rome* 32, 2, Cambridge, 1986, 164-187.

Stančić *et al.* 1999

Z. Stančić, N. Vujnović, B. Kirigin, S. Čače, T. Podobnikar, J. Burmaz, *The Adriatic Islands Project, Volume 2: The Archaeological Heritage of the Island of Brač, Croatia* (BAR S803), Oxford, 1999.

Tassaux *et al.* 2001

F. Tassaux, R. Matijašić, V. Kovačić (eds.), *Loron (Croatie). Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier - IVe s. p. C.)* (Ausonius - Publications, Mémoires 6), Bordeaux, 2001.

Sanader *et al.* 2021

M. Sanader, I. Miloglav, D. Tončinić, V. Matijević, M. Vuković, M. Cvetko, „Field survey of Danube limes in Eastern Slavonia and Baranja“, in: D. Tončinić & L. Zerbini (eds.), *Traian and the Danube Provinces. The political, economic and religious life in the Danubian Provinces*, Zagreb, 2021, 117-134.

Van Buren 1958

A. W. Van Buren, s. v. *villa*, RE 8A, Stuttgart, 1958, 2142-2159.

Vermeulen 2012

F. Vermeulen, "The integration of survey, excavation, and historical data in northern Picenum", in: Attema & Schoerner 2012, 43-53.

Walsh 2014

K. Walsh, *The archaeology of Mediterranean landscapes. Human-Environment Interaction from the Neolithic to the Roman Period*, Cambridge, 2014.

White 1973

K. D. White, "Roman agricultural writers I: Varro and his predecessors" in: H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 1, 4, Berlin, 1973, 439-497.

Witcher 2012

R. Witcher, "That from a long way off look like farms': classifying sites of the Roman Mediterranean", in: Attema & Schoerner 2012, 11-30.

Zeman 2014

M. Zeman, *Transformacije rimskih „vila“ na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka* (neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu), Zagreb, 2014.